

Könyvismertetések

Találjunk ki egy Kelet-Európát!

Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe.*

The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.

Stanford University Press, 1994. 419 o.

A diskurzuselemzés az utóbbi húsz-harminc év egyik legszélesebb körben divó tudományos divatja. Megannyi értékes munka mellett fel kell figyel-nünk azonban arra is, hogy e hullámot meglovagolva számos, bevett receptet követő, csak látszólag újító munka is született. A régiódiskurzusok sem kivételek ez alól – sőt, e téren Edward Said sokat vitatott, de kétségbevonhatatlanul újító orientalizmus-tanulmánya kész, követhető mintát nyújt az epigonoknak. Wolff Kelet-Európa felvilágosodás kori diskurzusát meghatározni szándékozó könyve azonban még vitatható új modellt sem ad, csak szorgalmasan – és nem is igazán sikeresen – követi az ismert mintákat.

Kezünkbe véve a könyvet, egy metszetet és egy ambiciózus címet találunk a címlapon. A metszetről a szerző a címnegyedben elmagyarázza, hogy a rajta szereplő allegorikus alakok közül a két istenség Franciaország és a Birodalom, akik szemben állnak a vadakként ábrázolt Lengyelországgal és Oroszországgal, és hogy itt a kor filozófiai nézeteit láthatjuk a „civilizációról”, képi formába öntve. Hogy helyes-e kifejezetten „vad”-nak tekinteni a képen látható alabárdos lengyel nőalakot és nyilas tatár gyermeket (a metszet alkotója Szibériáig utazott, innen a tatár vonatkozás), kérdéses, hiszen a kor „vad”-ábrázolásai ennél gyakran sokkal explicitebben jelzik a vadságot, ám a két alakcsoport szembenállása kétségtelen.

A címről egyszerre sok dologra asszociálhatunk. Az „Inventing” óhatatlanul Hobsbawm *Invention of Tradition*-jére enged gondolni, ám ő nem szerepel a kötetben, így ezt a párhuzamot el kell felednünk, sőt a hobsbawm-i

értelemben vett invention-nel (ennek leghelyesebb magyar fordítása a „feltalálás” marad, mert a feltalálás-fellelés régies fordulattal felöleli az angol szó teljes jelentéstartalmát) sem fogunk igazán találkozni a munkában. Hogy mit ért Kelet-Európa alatt, nem mindig világos (helyenként biztosan egymásba mosódik az a szövegben a Balkán- és, bevallottan, az Észak-diszkurzussal), de érdeklődésünket feltétlenül fel kell keltse az a tény, hogy Magyarország érzékelhetően ide tartozik.

A könyv alcíme alapján nem kevesebb körvonalazódik, mint hogy a szerző a felvilágosodás mentális világtérképét kívánja megrajzolni. Nem ő az első, történetek már erre kísérletek, melyekből a legelismerettebb Numa Broc 1972-es, könyvként is megjelent doktori disszertációja, a *La géographie des philosophes* – egy újabb munka, melynek nyomát sem leljük Wolffnál. Felvethetjük a kérdést, hogy valóban a felvilágosodás térképét rajzolja-e Wolff: e kategória alá besorol ugyanis szövegeket válogatás nélkül, mintha minden utazó és szerző a 18. századból magától értetődően a felvilágosodáshoz tartozna. Ezt, jól tudjuk, sem Anglia, sem Franciaország, sem Németország (ezek Wolff forrásként szolgáló utazóinak legfontosabb kiinduló országai) tekintetében nem fogadhatjuk el. E tévedés persze nem Wolff sajátja, sőt sajnos nagyon is elterjedt gyakorlat.

Az első fejezet címe *Entering Eastern Europe*, és a Kelet-Európa határára érkezők gondolatait összegzi a területtel kapcsolatban. Nem csak e fejezetre igaz, hogy nem beszélhetünk voltaképp feldolgozott korabeli szerzőkről e műben, csak korabeli szövegekről: minden utazó kontextusától és sokféle háttérétől megfosztva bolyong e meghatározatlan térben. Ennek az eljárásnak a jogosulatlanságára hosszabban nem is szükséges külön kitérnünk, de a pusztá szövegkritika szempontjából is fenntarthatatlan, hogy nem ismerjük a szerzők célközönségét, így a szövegek intencionalitását sem. Sőt, Wolff gyakran (bár nem mindig, ahogy látjuk majd) indokolatlanul egy az egyben igazként fogja fel egy olyan korszak szövegeit, melyben a szövegtestbe valószerűen beilleszkedő kitalált elem, a képzelt utazás, az utazási szövegek közötti intertextualitás (mely Wolff szerzői között nem egyszer egyértelmű és tagadhatatlan, ám részéről fel sem tételezett) bevett gyakorlat.

Wolff fejezetei általában egy, esetleg két szó köré csoportosulnak, ezeket alfejezetenként más-más szerzővel illusztrálja. Az első fejezet szava az „átmenet”, esetleg az „ellentét”. Nem vonhatjuk kétségbe állítását, hogy Kelet-Európa több szempontból a Nyugat és a valódi Kelet közti átmenet-

ként jelenik meg a korszakban. Jogos az ellentét felemlegetése Nyugat és Kelet, Nyugat és átmeneti tér között is, sőt a területen belüli ellentétpárok is, így pl. Magyarország – akkor már százötven éves – „termékeny, de kihalt ország” képzete. Ám ez utolsó jelzi, hogy ezeket feltétlenül a felvilágosodás korához kötni nem helyes – mint ahogy nem helyes ezeket kizárólagosan Kelet-Európát jellemző szavakként felfogni, ahogy ezt a szerző sem teszi. Véleményünk szerint számtalan tanulságot leszűrhattunk volna például abból, ha az európai civilizáció más peremterületeinek diskurzusával összeveti e szövegeket: kézenfekvő példaként kínálkozik a fejlett Anglia mellett kontrasztot alkotó Skócia tudományosan többször is feldolgozott képe. Másutt más korabeli régió-diskurzusokkal kínálkozna párhuzam (így Krakkó „régi nagysága” és „romba dőlt magasztossága” a korszak Itália-képének egyenes megfelelői), ám ezek a lehetőségek kiaknáztatlanok maradnak.

A számos hosszú, illusztratív, de ritkán valóban lényegbe vágó idézettel rendelkező alfejezetek közül forduljunk a magyarországi felé. Fájdalmas a magyar olvasó számára az 1527-es (!) mohácsi csata említése, de ennél is zavaróbb, hogy egyetlen 1717-es angol szöveg alapján igyekszik összegezni a Magyarország-képet – és e szöveg (Lady Mary Montagu átkelése az országon) semmi olyat nem tartalmaz, ami bármennyire is felvilágosodás-jellegű lenne, illetve ami ne lenne bevett elem az 1660-as évektől fellendülő Magyarország-irodalomban. Ám ezeket Wolff úgy mutatja be, mintha az utazó hölgy saját felfedezései lennének – az utazó mentális eszköztára, sajnos, fel sem merül itt.

Wolff úgy gondolja, hogy a magyarországi utazások előfeltétele volt a török kiszorítása, ám ennek a gyakorlat – így az általa is futólag említett angol Browne és sok más utazó – sajnos ellentmond, mert az előző század hatvanas éveitől a határvidékek, sőt a török ellenőrzése alatti területek is bejárhatóak, és ha nem is gyakran, de látogatottak. Helyesen ismerte föl viszont Lady Montagu leírásának színházi elemeit (drámákról, színekről, szereplőkről értekeznek), ám egy-két szó értelmezésében tévedésekre lelhetünk: így a „horror” szó a korszakban nem feltétlenül jelent borzalmat, jelentésébe belefér borzongás, döbbenet is.

A második fejezet címe *Possessing Eastern Europe: Sexuality, Slavery, and Corporal Punishment*, és a kelet-európai utazásokban a szexualitással és a testtel kapcsolatos témákat öleli föl – nehéz nem észrevenni, hogy a szerző itt Foucault nyomába igyekszik szegődni. Majd felét Casanova kalandjának

elmesélése teszi ki: a nagy kalandor (e témában feltétlenül hivatkozást várunk volna Suzanne Roth híres monográfiájára a 18. századi kalandorokról...) oroszországi utazása során egy apróbb homoszexuális kaland mellett egy 14 éves lányt vásárolt magának, mely kalandot jó húsz oldalon keresztül elemezi a szerző (ezzel az erővel le is közzölhetette volna a vonatkozó részt a Casanova-émlékiratból...). E kapcsolat alakulása elvezet minket a testi fenytéshez, mely Wolff tétele szerint „megkerülhetetlenül szükséges”-ként merül föl e Kelet-Európa nevű térben, illetve Sade márkihoz, aki a tétel szerint a fentiek okán ad épp orosz szereplője kezébe korbácsot a *Juliette*-ben, és ezért a regény szibériai epizódja alakul át gyilkos és kannibalisztikus erőszak-ámokfutássá. Hogy ebben mekkora a szerepe az országnak, és mekkora Sade az idővel és főleg bebörtönzésével logikusan növekedő erőszakmániájának, kérdéses, ám az utóbbi tényező figyelmen kívül hagyása nem szerencsés.

A következő fejezet a képzelt Kelet-Európákat veszi sorra. Jogos Wolff részéről itt tárgyalni Voltaire *XII. Károlyát* (mely a kötet során mindvégig, így a rákövetkező, a térség feltérképezésével foglalkozó fejezetben is elsőrendű forrás) így tárgyalni, ez esetben nem merül fel az a kérdés, hogy a felvilágosodáshoz sorolhatjuk-e a szöveget. Ami ellenben hiányzik, az Voltaire (ismert) forrásainak tárgyalása. E fejezetben kerül elő Lessing egy befejezetlen, lengyel tárgyú drámája és Marat *Lengyel levelei* (mely bevallottan a *Perzsa levelek* alapján íródott, modernizálva), valamint – az útleíró- és tudományos irodalomra vonatkozó parodisztikus elemek szükségés és helyes kiemelésével – a *Münchhausen* idevágó részei.

Nem vitathatjuk Wolff téziséét arról, hogy Kelet-Európa tekintetében a Kelet-Nyugat földrajzi ellentétnél akár fontosabb is a nyelvi határ: Prága nyugatabbra van Bécsnél, ám szláv nyelve „érthetetlen”. De, vethetjük föl, mennyiben szláv város Prága az általa tárgyalt forrás, Mozart útlevelei idején? Helyesen mutat rá arra a szerző, hogy Prága a számtalan, Európát járó cseh zenész okán egyfajta „zenei főváros” rangra jutott, ám nyelvi nehézségeket feltételezni Prága lakosai és Mozart között véleményünk szerint tárgyi tévedés. Erre Wolff bizonyítéka, úgymond, az, hogy Mozart és társasága vicces neveket talált ki magának a csehországi út során: még ha feltételezzük, hogy ez a cseh nevekre való reakció (ami távolról sem biztos), akkor sem kell azt gondolnunk, hogy e cseh nevű emberek ne lettek volna német nyelvűek (gondoljunk csak a kor magyar arisztokráciájára). Mozartnál

maradva Wolff a zeneszerző Kelet-Európáját a *Così fan tutte* két, albánnak öltöző ifjánál véli felfedezni. Kérdéses, Albánia Kelet-Európa része-e (említettük a Balkán-diskurzust, a tárgyalt tér meghatározatlan voltát), és nem szabad azt sem felednünk, hogy albánt találhatunk magában Itáliában is: a török hódítás idejétől folyamatosan él Itáliában egy albán arisztokrata réteg. Véleményünk szerint a csehországi névjátékok megfelelőjének a *Così* átöltöztéseit venni, és ezt egy összefüggő mozarti Kelet-Európa-diskurzusként értelmezni több szempontból is kényszeredett és elfogadhatatlan.

A képzelt utazások között voltaképp jogosan bukkannak fel valós utazások – ám felvethetjük, hogy korábban egy az egyben elfogadott útleírások után miért pont az itt tárgyalt két forrásnál emeli ki Wolff a kitalált elemeket. Az invenció területén pedig ismét csak hiányoljuk a célközönség bemutatását, mely rávilágíthatna a szövegek intencionalitására, illetve – az egész kötetre igaz ez – a két évtizede virágzó utazáselméleti irodalom számos alapvető elméleti munkáját.

Érdekes zárhangot ad a fejezetnek a Krím „feldolgozásának” története, melynél csak az a kérdés merül fel az olvasóban, hogy miért a képzelt utazásokhoz került. Ezúttal kivételesen túllép a 18. századi időkereten (hogy a „felvilágosodás kora” zavaros kategóriáját ne használjuk), és Byronig, sőt Tennysonig halad az orosz témák nyugat-európai felbukkanásának elemzésével. Semmiképp sem tudományos, ám kétségtelenül frappáns záró megállapítása: a II. világháború végi rendezések két kulcsfontosságú helyszíne a kelet-európai utazások két fontos pontja volt: az egyik lehetséges belépési pont a térségbe, Potsdam, és – korábban – az egyik lehetséges legtávolabbi pont, a krími Jalta.

A következő, a térség térképészeti ábrázolásához kapcsolódó fejezetben megismerkedhetünk a térképészet előhaladásával, mely többé-kevésbé valóban a korszakban jutott el a terület pontos és részletes ábrázolásához. A térképek mellé helyezi az ismert terület és a kevésbé ismert területek ellentétpárját, a felfedezés aktusát – ez nem feltétlenül helytelen, ám a térképészet szűkebben vett témakörén kívül eső téma. Mindkét kérdéskörben hiányérzet kel az olvasóban: noha kifejezett pontatlanságokkal és tévedésekkel – ellentétben a megelőző fejezetekkel – itt nem találkozunk, ennek talán az az oka, hogy semmilyen tudományos megállapítással nem kerülünk szembe, ellenben megkapjuk a kor térképeinek hosszas listáját, míg a kiterjedt nemzetközi térképelméleti irodalomra utalást sem tesz. Szó esik a feje-

zetben a kor Magyarország-irodalmáról is, melyben Antalfy kevéssé ismert 1943-as könyve, az angolul is megjelent *A honi utazás históriája* és Köpeczi Béla egy tanulmánya a forrás – nagyon hiányoljuk itt Eckhardt Sándor franciául megjelent, a Magyarország-képet történeti távlatban és jóval szélesebb kontextusban vizsgáló kiváló tanulmányát, a *De Sicambrie à Sans-Souci* című esszét. Felbukkan a régi Magyarhon problémája is: a kérdéskör a régi magyarokkal együtt valóban a kérdéses időszakban merül föl, ám bővebb tárgyalást is érdemelne.

A könyvben helyzete és terjedelme okán valószínűleg központi része az *Addressing Eastern Europe* (Kelet-Európa megszólítása) két része, Voltaire Oroszországa és Rousseau Lengyelországa, tehát két, utazás nélkül megvalósult szellemi kapcsolat. A Katalin-kultusz (melyben Voltaire mellett Diderot és d'Alembert is osztozott) valóban figyelemre méltó jelenség, mely mellé, elé helyesen kerül az azt megelőző, Voltaire által megalapozott I. Péter-kultusz is. Főleg a korábbi fejezetekhez képest örvendetesen nagy számú forrásra támaszkodik az orosz fejezet – csak a jegyzetekhez lapozva komorodunk el. Mindkét monografikus fejezet már meglevő monográfiákon alapul, melyekből különösen (de nem egyedül) C.H. Wilberger *Voltaire's Russia* című, több tíz jegyzetben visszatérő könyve áll szinte kínoosan közel a témakörhöz. Miután a szerző sosem él a szakirodalom kritikájának eszközével (illetve a szakirodalmat a főszövegben meg sem említi), el kell gondolkodjunk azon, mennyire saját kutatásokon, elemzéseken alapulnak, milyen újdonságokat tartalmaznak e fejezetek.

Rousseau lengyel kapcsolata kevésbé egyértelmű, mint Voltaire Oroszországa – főleg egy kevésbé ismert esszéje, az *Elmélkedések Lengyelország kormányzatáról* ad alapot e fejezetnek, melyben más francia-lengyel kapcsolatok, így Voltaire, illetve Stanislas Poniatowski francia levelezőpartnerei is felbukkannak. Wolff tudományos forrásai itt a kiterjedt francia nyelvű, lengyel szerzőktől származó Lengyelország-irodalom, mely meglehetősen alaposan feldolgozta a kor Lengyelországa és Európa közti kapcsolat kérdését – ez a fejezet sem tud, úgy tűnik, ehhez képest valódi újdonságokat felmutatni, bár a széles irodalom összefoglalása nem haszon nélküli. A kérdés inkább annyiban merül föl, hogy miért kell Rousseau nevéhez kapcsolni az egész fejezetet, melyben megannyi más francia (és ha már így, miért csak francia?) kapcsolat is megjelenik – ezt a kifogást, kisebb mértékben, az orosz fejezet Voltaire-hez kapcsolásával kapcsolatban is megtehetjük. Az utóbbi

időben többek között amerikai szerzők is hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. század kérdéskörében a kényszeres „nagy nevek kultusza” megdőljön – nem szívesen látnánk ennek esetleges újjáéledését.

Az utolsó két fejezetet is párba állította Wolff, *Peopling Eastern Europe* címmel: ezekből az első a barbárokra vonatkozó elemzéseket, a második a faji értekezéseket elemzi. Noha ezek a fejezetek is követik Wolff kompozíciós sémáját, miszerint szerzőről szerzőre lépked, ismerteti azok véleményét, és nem igazán emeli ki a kínálkozó párhuzamokat, mégis ezek – és főleg az első – tűnnek a könyv legértékesebb részeinek. Ezúttal sikerült valóban a felvilágosodás szellemi eszköztárával érkező szerzőkre (így Peyssonnel, Herder, Fortis) lelni, akik kivételesen – talán mert kevesebben vannak – még háttérrel is kapnak, és megállapításaik, elemzéseik valóban újdonságnak tekinthetők e korban. Így például megkérdőjelezhetetlenül a kor terméke a leírni szándékozott területre ellátogató, a nyelvet is esetleg megtanuló történelmi szerep. Öröndetes a Magyarország-leírásban a Nyugaton is ekkor már ismertté váló magyar munkák szerzőinek – Pray, Katona – kiemelése, sajnáljuk viszont, hogy egy Magyarországot ábrázoló metszet egyébként frappáns elemzésénél „nagylelkű, de félrevezető” állításként interpretálja azt, hogy az országot különálló földrajzi egységként mutatta be a francia térképész.

Némileg zavarosabb ennél a faji kérdéseket tárgyaló fejezet. Wolff regionális sajátosságként értelmezi azt, hogy a terület leírásaiba mindig illeszteni antropológiai leírást is, ám a korabeli utazási gyakorlatban ez bevett, és bármely területre vonatkozóan fellelhető. A fejezet ismét jó összegzést ad e kérdéskörrel, ám ezúttal is fellelhetünk a jegyzetek között egy munkát, mely gyanúsán közel áll a főleg Lengyelországról szóló német forrásokra támaszkodó fejezet témájához: ez Robert Arnold *Geschichte der Deutschen Polenliteratur* című műve.

A koncepcióját tekintve nem igazán átlátható, hibrid műfajú – esszének nem elég elméleti és eredeti, monográfiához túl kevés forrással rendelkező – könyv végére érkezve érhető érdeklődéssel fordulunk a zárszó felé. Végkövetkeztetést azon túl, hogy a korszak Kelet-Európa-képét, kulturális konstrukcióját az instabilitás jellemzi, nem kapunk, de legalább – így zárás-képp – megismerkedhetünk a szerző szándékaival.

Célja az volt, hogy leírja a felvilágosodás Kelet-Európa „rubrikájának” megalkotását, a valós és a fiktív egymás mellé helyezésével. Nem Kelet-Eu-

rópát akarta leírni (ezt mégsem fogadhatjuk el a megannyi puszta tárgyi tévedés magyarázataként), hanem azokat a mentális eljárásokat, amellyel az megalkotásra került. Nem tudunk mást mondani, mint hogy: bárcsak ezt tette volna. Kár.

Végül madártávlatból végigsuhan néhány későbbi Kelet-Európa-képzet fölött, melyeket mind levezethetőként értelmez a felvilágosodás-kori diskurzusból (ismét csak a nagy nevekhez kapcsolt, elavult leszámáselmélet), és eljutunk, ki hitte volna, Gorbacsovig, aki megállapította, hogy Kelet-Európa is csak Európa része.

Szokatlanul sok negatív megjegyzésre kellett ragadtassuk magunkat e kötet recenziójában. Meghatározatlan kategóriák sora, bizonytalan forráskezelés, a szakirodalom esetleges használata, primér átvétele, ordító tárgyi tévedések mellett talán mégis az marad a legfájdalmasabb, mennyire receptszerű és sematikus ez az elemzés. Kelet-Európa sok ponton valóban feltárára váró diskurzusa megérdemelt volna egy saját, netán a területéhez alkalmazkodó elméleti keretet és egy gondosabb, eredetibb elemzést. Erre a munkára továbbra is várunk kell, és csak reméljük, hogy egyetlen szerzőt sem fog eltántorítani az, hogy egy ilyen témájú könyv már született. Minden Kelet-Európa (vagy Közép-Európa) témájában kutatónak üzenjük tehát: ez a munka nem az a munka. Még csak nem is majdnem. Távrolról sem. Ez nem Kelet-Európa.

Gelléri Gábor

H mint határeset

Peter Sahlins: Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees, Oxford: University of California Press 1989.

„És szólal az Úr Mózesnek, mondván:

Parancsold meg Izráel fiainak, és mondd meg nékik: Hogyha bementek ti a Kanaán földére; (ez a föld, a mely örökségül esik néktek, tudniillik a Kanaán földé az ő határai szerint),

Akkor legyen a ti déli oldalatok a Czin pusztájától fogva Edom határáig, és legyen a ti déli határotok a Sós tenger végétől napkelet felé.

Józs. 15,1., Józs. 15,2.

És kerüljön a határ dél felől az Akrabbim hágójáig, és menjen át Czinig, és a vége legyen Kádes-Barneától délre; és menjen tova Haczár-Adárig, és menjen Aczmonig.

Józs. 15,3.

Azután kerüljön a határ Aczmontól Égyiptom patakáig, a vége pedig a tenger felé legyen.

1 Móz. 15,18.

A napnyugoti határotok pedig legyen néktek a nagy tenger; ez legyen néktek a napnyugoti határotok.

Ez legyen pedig a ti északi határotok: a nagy tengertől fogva vonjatok határt a Hór hegyének.

A Hór hegyétől vonjatok határt a Hamáthba való bejárásig; a határnak vége pedig Czedádnál legyen.

És tovamenjen a határ Zifronig, a vége pedig Haczar-Enán legyen. Ez legyen néktek az északi határotok.

A napkeleti határt pedig vonjátok Haczar-Enántól Sefámig.

És hajoljon le a határ Sefámtól Ribláig, Aintól napkeletre; és újra hajoljon le a határ, és érje a Kinnéreth tenger partját napkelet felé.

Azután hajoljon le a határ a Jordán felé, a vége pedig a Sós tenger legyen.

Ez legyen a ti földetek az ő határai szerint köröskörül.”

MÓZES 4. KÖNYVE AZ IZRÁELITÁK MEGSZÁMLÁLÁSÁRÓL
(34. Fejezet)

A határmegvonás és a tér szétválasztása az emberiség legrégebb problémáinak egyike, így nem véletlen, hogy a határok problémája és fogalma a diplomáciától az emberföldrajzig, a nemzetközi jogtól a közgazdaságtanig, a matematikától a pszichológiáig szinte minden természet- és társadalom-

tudományban megtalálható.¹ Hogy mennyire tág a határ fogalmának jelentéstartalma, arra Ottlik Géza Iskola a határon című regénye az egyik legkézenfekvőbb példa. A magyar olvasó elvárásainak megfelelően a címben szereplő szóban rejlő többletjelentés itt egyszerre vonatkozik földrajzi egységen (országhatár) túli társadalmi alakulatra (végváriság), és az átmenetiséghez, a határhelyzet(ek)hez kapcsolódó identitásra (lásd például a hallgatás, vagy az alkalmazkodás határának jelentőségét a regényben).

A határ szó történeti etimológiája több európai nyelvben is arról tanúsodik, hogy az egyaránt vonatkozik egy jelenség kiterjedésének szélére (határvonal, szegély, perem, mezsgye, gyepű), valamint az azon túli és azt körülvevő területre (határsáv, zóna, övezet, vidék). A magyar „határ” szó eredetéről annyi ismeretes, hogy a *hat* igéből alakulhatott ki az „-ár” deverbális névszóképzővel, így a *hat* ige „előremegy, előrehatol” jelentésének megfelelően arra a pontra vagy vonalra vonatkozik, ameddig előre lehet hatolni.² Ezt a jelentésbeli kettősséget az angolban funkcionálisan is elkülönülő szópár őrzi: a cselekvés határára vonatkozó „boundary”, illetve egy terület szélére utaló „frontier”.³

Ugyanezen a fogalmi megkülönböztetésen alapul a modern politikai földrajztudományban a határ kialakulásának – egyébként minden történelmi tapasztalatot nélkülöző, pusztán fogalmilag levezetett – történeti modellje (például Ratzelnél), mely a frontier-től a boundary-ig, a változó szélességű határvonalával rendelkező territóriumoktól a konkrétan megjelölt határvonalú államterületekig tart. A boundary tehát inkább egy lineáris politikai korlátot jelöl, ameddig a szuverenitás kiterjed, a frontier pedig egy képlékeny, sávosan mozgó, tágabb társadalmi jelentést hordoz. Peter Sahlins munkája épp azt a korántsem egyenes vonalú fejlődési folyamatot mutatja be, ahogy a két „határfogalom” megjelenik a múltban, és a jogi határ egyszerű területi határrá válik: állítása szerint a francia forradalom a területiség képzetének nemzeti tartalmat kölcsönzött, a 19. század politikai jelentéssel ruházta fel, s így attól kezdve már a nemzetállam területi szuverenitását fejezte ki. A kérdést Sahlins a nemzetállam két szerkezeti eleme, a nemzeti közösség és a határokkal körülkerített államterület szemszögéből közelíti meg.

A nemzetállam kialakulásának és a nemzeti közösségek létrehozásának folyamata más szerzők munkáinak is központi kérdései voltak – Benedict Anderson „imagined communities”, Eric Hobsbawm „invented traditions”,

illetve Eugen Weber „peasants into Frenchmen” koncepciója gyakran hivatkozott példák. Így Peter Sahlins már egy létező kutatási irány eredményeire, belátásaira támaszkodhat és egyben túl is léphet azokon. Jogosan merül fel a kérdés, hogy miben áll Sahlins koncepciójának eredetisége, mennyiben módosítja vagy haladja meg az öröklött fogalmi kánont?

Jól ismert, hogy a modern nemzetállam kialakulása nem szűkíthető le a határmegvonás és a területiség kérdésére, hiszen mindehhez rendszerint a nemzeti identitás megteremtésének programja is társul. A francia tapasztalaton nyugvó, egy központból kisugárzó, erőszakkal végrehajtott egységesítés történeti modellje tagadja a helyi közösségek szerepét saját identitásuk felépítésében. Peter Sahlins esettanulmánya a francia-spanyol határvidékről ezzel szemben azt állítja, hogy itt már a 17. századtól kimutatható az állam és a nemzet építésének kétirányú folyamata a területiségben és az identitásban. A fordulópont a francia forradalom, mely kikristályosítja ugyan a nemzeti identitást, de nem feltétlenül úgy, hogy az egyéneket és közösségeiket közös cél jegyében egyesíti. Gondoljunk csak a katonai toborzás feladatára, amit a francia állam rendszerint alig tudott végrehajtani. A határok rögzülésével a francia szuverenitást a királyi jogszolgáltatás helyett egyre inkább a nemzeti terület testesítette meg. A könyv helyszínét képező Pireneusok spanyol-francia határvidéke tehát nem azért válik érdekessé, mert – mint a geopolitika irodalmában fogalmazznak – rendkívül stabil, vagyis „fossilizálódott”, hiszen ez más határok esetében is előfordul. Peter Sahlins történeti munkája a területiség és az identitás síkján halad előre. Egyrészt az államiság kialakulása és a nemzeti határok rögzülése érdekli, másrészt a nemzetépítés identitáskonstrukciós folyamata, vagyis ahogy a franciákból franciák, a spanyolokból spanyolok lesznek. A határmentiek társadalmi identitása, praxisai és érintkezési formái kapcsán az együttműködés, az egymásrautaltság, a versengés és az elkülönültség fenntartásának dinamikusságát tekinti át három évszázadon keresztül.⁴

A vizsgált periódus határait a spanyol-francia viszony fordulópontjai jelölik ki. Az 1659-ben megkötött pireneusi békében Franciaországhoz került Észak-Katalónia (Rousillon és Cerdanya 33 falva), de a pontos határvonalat ekkor még nem jelölték ki. A francia állam fokozatosan annektálta, integrálta és asszimilálta a birtokába került völgyvidéket. A völgy kétfelé osztása gyakorlatilag azóta is érvényben van, csupán a felosztás jellege változott. Az 1868-as bayonne-i határmeghúzáskor (delimitáció) állapították meg

a konkrét politikai határokat és helyezték el a határköveket. A *Boundaries* a közbeeső két évszázadról szól. A történet főszereplői a katalánok sokszínű rurális társadalmának képviselői: államférfiak és parasztok, miniszterek és polgármesterek, vámtisztek és csempészek, tábornokok és szökevények. Végére is azt mutatja be Sahlins, hogy mely szereplők járnak jól, illetve rosszul. A megoldás szerinte nem olyan egyértelmű, ahogy azt korábbi olvasmányaink alapján várnánk. Ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy egy helyi kultúra fokozatosan beolvad a nemzetállamiság olvasztótégelyébe. A forгатatókönyv ugyanakkor a centrum-periféria viszonyán alapszik: Sahlins a politikai állam és a civil társadalom elkülönülését és szembenállását vizsgálja. Ily módon a politikai-diplomáciai eseménytörténet és a történeti etnográfia makro- és mikroszintje találkozik össze a határon kialakuló katalán kultúrában.

Sahlins a cerdanya-iak határhelyzetét az identitáskonstrukció egyik mintaterepének tartja. Nem véletlen, hogy az „emlékezet helyeiről” szóló egyedi és nagyszabású francia történeti munka egyik szerzője, Daniel Nordman is ismertette a határvidéket a „nemzet” címszó megírásakor.⁵ Sahlins a határmentiséghez kötődő identitás változó elemeit vizsgálva kimutatja, hogy különböző időszakban az identitás halmazának eltérő elemei miként mozgósíthatók. A völgy felosztása után két évszázadon át a helyi közösség a spanyol, illetve a francia nemzetet használta (ki) identitása alapjának megteremtésében. A nemzeti identitás retorikájának kialakításával leplezték saját partikuláris érdekeiket és arattak sikert a hivatalosság különböző szerveinél. Az „ál-nemzeti” identitás azonban két évszázad alatt gyakorlatilag valóságossá vált. Mindez nem jelenti a lokális identitás teljes feladását, hiszen a társadalmi és területi határok idegenek elleni védelme továbbra is annak központi magja maradt. Sőt, a külső betolakodókkal való szembeszegülés minden esetben a közösség helyi érdekeinek megerősítésével járt.⁶ A nemzeti identitás tehát nem a természetes határokon, vagy a társadalmi-kulturális jellemzőkön alapul, hanem társadalmilag felépített, a barát-ellenség, mi-ők viszony folyamatos újradefiniálásával teremtik. Az identitásnak (és ellen-identitásnak) effajta oppozicionális modellje a különbség észlelésének szubjektív tapasztalatából bomlik ki.

A hazai történeti irányú határvizsgálatok ritkák és inkább csak az eseménytörténet, a leírás áll érdeklődésük fókuszában.⁷ A magyarországi határregió-kutatások közül az identitáskonstrukció szempontját is érvényesíti az

egyre népszerűbb regionális tudomány egyik iránya, mely alapvetően a Phare programok által támogatott határrégiók vizsgálatával foglalkozik.⁸ Az MTA Regionális Kutatások Központja által koordinált vizsgálatok 1989-ben kezdődtek. Legfőbb témái a határmentiség jelensége, az együttműködés, a határ és „a másik oldal” imázsa stb.⁹

Peter Sahlins, az antropológus Marshall T. Sahlins fiának pályája az Ivy League egyetemeinek (Princeton, Harvard, Columbia, Yale, Berkeley) történelem tanszékein át ível, ahol a korai és modernkori francia és spanyol társadalomtörténet (16-19. sz.) kérdéseit kutatja és tanítja.¹⁰ Témái között szerepel a rurális társadalmak története, a tömegkultúra vizsgálata, a nemzetállam építésének és a helyi társadalom ellenállásának problémája, az identitás és a nacionalizmus, valamint a határok és határvidékek kérdése.

Balázs Bálint

JEGYZETEK

- ¹ E rövid írásnak nem célja, hogy a jelentésekkel kapcsolatban valamifajta fogalmi tisztázást, a részdiszciplínák között pedig afféle „boundary work”-öt hajtson végre. Pusztán jelezni kívánja azt az érdekességet, hogy a határ analitikus fogalomként mennyire inspiráló a társadalomtudósok számára. Itt tényleg csak a legismertebb példákra utalhatunk a politikai antropológia (van Gennep, Victor Turner), a szimbolikus antropológia (Cohen, F. Barth) a pszichológia (borderline, test határ, én-határ, végső határ stb.) területén.
- ² Benkő Loránd (főszerk): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Budapest: Akadémiai kiadó, 1970., 74. o.
- ³ T. F. Hoad (ed.) *The Concise Oxford Dictionary of Etymology.* Oxford University Press, 1996.
- ⁴ Ebből a szempontból érdekes és vizsgálható Cerdanya webes megjelenítése is, mely spanyolul, katalánul és baszk nyelven egyaránt elolvasható akár a hivatalos önkormányzati (<http://www.cerdanya.net/>) akár a kereskedelmi változatban (<http://www.cerdagne.com/>).
- ⁵ Lásd: Pierre Nora: *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Gallimard, 1984-1986; ugyanerről Peter Sahlins: „*Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries Since the Seventeenth Century*,” *American Historical Review* 95 (1995): 1423-1451.
- ¹ Pontosan ezt az ellenállást elemzi részletesen Sahlins egyik esettanulmányában (Forest Rites: *The War of the Demoiselles in Nineteenth Century France*, Cambridge: Harvard University Press, 1994.), mely az állam és a kapitalizmus beavatkozásá-

val szemben indított „parasztfelkelés” kapcsán azokról a hétköznapi ellenállási formákról szól, amelyek a népi hagyományokban és a folklórban gyökereznek. Ugyanakkor a mikrotörténet lehetőségeit messzemenően kihasználó munkát legalább ennyire olvashatjuk környezettörténetként (environmental history) vagy kultúrkritikaként is.

⁶ Például Sallai János (1996): *A magyar-osztrák határ történetéről a XVII. századtól napjainkig*. In: Soproni Szemle 50. évf. 4. sz. 289-301.

⁷ Lásd: http://www.pharereg.org.hu/hungarian/credo_info.htm

⁸ Például: Rechnitzer János: *Az osztrák-magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években*. In: Rechnitzer János – Náray Márta (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. Budapest ; Pécs-Győr : MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. A határ és identitás problémájáról lásd még a Regio 2000/4. számát.

⁹ Részletes bibliográfia: <http://history.berkeley.edu/faculty/Sahlins/>

Létezik-e Közép-Európa?

Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók. Budapest, 1997, Áron Kiadó, (Tények és érvek), 308 o.

A könyv utószavában a szerző egy 1989-es lipcsei tüntetés végén leereszkedő sűrű, áthatolhatatlan köd képét idézi fel. Lendvai érzései szerint, mintha ez a köd költözött volna át a rendszerváltozások idején a kelet-európai demokráta értelmiségiek fejébe, amikor a térség további sorsával kapcsolatos illúzióikat fogalmazták meg. Az eredetileg 1990-1991-ben írt doktori disszertáció átdolgozott változatának tekinthető monográfia annak a Közép-Európa-fogalomnak a történetével és létének jogosultságával foglalkozik, amely fogalom újbóli feltámadását a könyv szerzője a fentebb említett illúziók egyikének tartja.

Lendvai, az általa a történelemfilozófia, illetve a földrajzfilozófia háttérterületéről készült esettanulmánynak jellemzett írás bevezetőjében rámutat arra, hogy a Közép-Európa kifejezés használata ugyan széles körben elterjedt, pontos jelentése azonban tisztázatlan, sőt értelmessége is megkérdőjelezhető. A bizonytalanság fő oka az, hogy egy földrajzi régiót nem lehet csupán objektív, természetföldrajzi kritériumok alapján körülhatárolni, hanem csak a sokkal szubjektívebb és időben változékonyabb társadalomföldrajzi szempontok (néprajz, kultúra, történelem, politika

stb.) komplex együttesének figyelembevételével lehetséges definiálni. Mivel egyrészt ezek a szempontok gyakran nem esnek egybe, másrészt egyértelmű területhatárok helyett általában csupán elmosódott határzónákról lehet beszélni, maguk a régiók is különbözőképp létezhetnek vagy nem létezhetnek az egyes emberek szubjektív felfogásában, illetve az objektív tudományos vizsgálatok szerint. Közép-Európa – nevéből következően – átmeneti régió, meghatározása, tartalommal való kitöltése problematikus, hiszen ez nagyban függ attól, hogy pontosan mit tekintünk Kelet- és Nyugat-Európának. Bonyolítja a kérdést az is, hogy a Közép-Európa-kérdést nem lehet különválasztani a német múltú és nyelvű államok történetének kérdésétől (a fogalmat magát is német tudósok alkották meg a 19-20. század fordulóján). Lendvai a térségre vonatkozó földrajzi, történeti és filozófiai szakirodalom vázlatos áttekintése után arra a problémára keres választ, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között fokozatos-e az átmenet, vagy pedig létezik közöttük egy önálló jellegzetességet hordozó, külön régió. Az előbbi esetben Közép-Európa nem, vagy csupán efemer módon létezett, az utóbbi esetben viszont konstans történelmi-földrajzi régió. Ennek az alternatívának az eldöntéséhez a szerző három kérdést szándékozik megvizsgálni művében:

„1. Különböznek-e egymástól oly nagy mértékben az egykori (Római-) Német Birodalom utódállamai, hogy ne lehessen őket egy régióba sorolni?

2. Jobban különböznek-e az így körülhatárolt német területek a tőlük nyugatra, mint a tőlük keletre fekvő területektől?

3. Jobban különböznek-e a kelet-európai vagy legalább némely kelet-európai területek Oroszországtól, mint a tőlük nyugatra fekvő területektől?

Ha ugyanis létezik Közép-Európa, akkor az csakis a német területek és bizonyos, eredetileg kelet-európai területek egysége lehet: konkrétan Németországé és az ún. Közép-Kelet-Európáé.” (23. o.)

Mivel Lendvai – fenti meghatározásból következően – a németeket tekinti a közép-európai térséget kialakító és meghatározó erőnek (az ettől eltérő Közép-Európa elképzelésekre csak a befejezésben tér ki részletesebben), könyvének túlnyomó részét a régiót az újkor folyamán befolyása alá vonó két állam, Ausztria és Poroszország, majd az utóbbi vezetésével megalakult Német Birodalom helyzetének vizsgálására, illetve a német szerzők által a kérdéskörben 1945 előtt írt munkák elemzésére szánja.

Az első rész a Habsburgok Ausztriájával, és az általuk kialakított és uralt dunai monarchiával foglalkozik, miközben arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben volt törvényszerű ennek a birodalomnak a kialakulása, mennyire álltak egymással szerves kapcsolatban az őt alkotó egyes részek, és mennyiben jogosak az Osztrák-Magyar Monarchiát, mint valaha létező közép-európai egységet visszasíró nosztalgiaik (*Ausztria és a „Donaumonarchie”*). Ausztria – Poroszország magterületeihez hasonlóan – eredetileg keleti-frank/német határtartomány (Mark) volt, a germán keleti terjeszkedés kiindulópontja. Bár területének nagy része az Alpok keleti hegyvonulatai közé esik, súlypontja a Duna völgyében és legfőképp a kelet felé nyitott Bécsi-medencében található. A keleti nyitottság ellenére Lendvai szerint ez a térség mégis inkább a délnémet területekkel áll szerves kapcsolatban, és nem a Szudéták, a Kárpátok és a Karszt-Dinári hegységrendszer által körülölelt közép-dunai medencerendszerrel. A 13. századtól a Habsburgok az osztrák tartományokra támaszkodva próbálták kiépíteni regionális hatalmi bázisukat, és megszerezni a császári címet, bár ahhoz egyre kevesebb tényleges hatalom kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan azonban a család számos, a birodalmon kívül fekvő területet is megszerzett, amelyek közül a dinasztia jövője szempontjából a könyv által vizsgált régióban fekvő, 1526-ban megörökölt Cseh és Magyar királyság volt a legfontosabb. Bár a térség országait már addig is számtalan alkalmi perszonalunió egyesítette, a Habsburg kísérlet sikerességét az tette tartóssá, hogy az oszmán veszély ellen egyetlen más, itt található királyság vagy dinasztia sem volt képes hosszabb távon fölvenni a harcot. Ez a feladat a Habsburgoknak is csak Magyarország nagy részének feladása árán sikerült, részben azért, mert a törökök hadigépezetével az adott viszonyok között csak korlátozott méretű és minőségű haderőt tudtak felsorakoztatni, másrészt a birodalmi és más nyugati elkötelezettségeik (a spanyol ág birtokai), valamint ellenségeik igencsak megosztották figyelmüket és erőforrásaikat. A „dunai monarchia” végleges kiépülésére és Magyarország visszafoglalására csak akkor kerülhetett sor, amikor a 17. század folyamán a Habsburgok nagyrészt elvesztették befolyásukat a tartományaikon kívül eső német területek fölött (harmincéves háború), és amikor – az oszmánok meggyengülésével párhuzamosan – sikerült a rendekkel szemben kiépíteniük egy viszonylag hatékony abszolutista hatalmat. Ez a központosítás azonban legkevésbé a magyar korona alá tarozó területeken járt sikerrel, ahol végül 1711-ben kénytelenek voltak a nemességgel kompromisszumot kötni.

A 18. századra megszilárdult birodalom azonban továbbra is számos problémával küzdött. Míg a térség súlypontja a történelmi Magyarországra esett (nélküle az egész uralmi terület széthullott volna), a birodalom politikai (Bécs) és gazdasági (Csehország és Ausztria egyes részei) központja rajta kívül helyezkedett el. A Habsburg uralkodók ugyanakkor még mindig nem tudtak egyértelműen dönteni német és közép-dunai érdekek elsődlegessége között. Ráadásul a birodalom egyes részei közötti kapcsolat továbbra is döntően dinasztikus maradt, és mire II. József megkísérelte a valódi egység létrehozását, már nem járhatott sikerrel: egyrészt Magyarország ezúttal is „megemészthetetlennek” bizonyult, másrészt a központosítással együtt járó németesítés kivívta az épp ekkor ébredő nacionalizmusok ellenállását. A 19. századra többszörösen is megkérdőjeleződött a monarchia létjogosultsága: a magyar nemesség egységes és minél függetlenebb országot akart, nem érdekelve őket, hogy mi lesz a birodalom többi részével. Megtörésük sem II. József, sem a Bach rendszer idején nem sikerült. Másrészt 1867-ben, miután Bismarck kitaszította Ausztriát a Német Birodalomból, megkötöttet a kiegyezés, ami az ausztriai németiség számára a részben valószínűleg is, de még inkább a formák szintjén a birodalmi hegemonia végét jelentette. Ezzel számukra szintén megkérdőjeleződött a monarchia fennmaradásának szükségessége a sokkal vonzóbb új Németországgal szemben. Ugyanakkor nem volt véletlen, hogy mennyi terv született a birodalom föderalizálására, és ezáltal megmentésére: a monarchia népei nem érezték magukat elég erősnek, hogy önállóan helyt álljanak a Német és az Orosz Birodalom közé szorítva, illetve az osztrák-németek is tartottak attól, hogy nem bírnák a versenyt az egyesült Németországon belül. Ám ezek a tervek (jelentős részben a magyarok ellenállása miatt) nem valósulhattak meg, sőt, Lendvai szerint nem is volt erre reális lehetőség, mert már két értelemben is ásták a Monarchia sírját a Balkánon. Egyrészt a Török Birodalom felbomlásával keletkezett kis balkáni nemzetállamok heves nacionalizmusa a határ túloldalán élő néptársaik csatlakozási vágya által fölerősítette az Osztrák-Magyar Monarchiára ható centrifugális erőket. Másrészt a fenti folyamat következtében nem csupán az eredeti összetartó erő (az oszmán veszély) szűnt meg a Habsburgok alattvalói számára, hanem a Monarchia a Balkánon összeütközött az ott szintén érdekelt Oroszországgal, amellyel szemben egyre inkább a Német Birodalom védelmére szorult. Amikor aztán 1917-ben a cárizmus összeomlott, és ezzel párhuzamosan Ausztria szinte

már Németország vazallusává vált, megpecsételődött a birodalom sorsa: az Antant úgy látta, hogy a németek és oroszok közti pufferezóna szerepét jobban látnák el független nemzetállamok, mint egy a németeknek alárendelt csatlós. Ekkorra pedig már a délszlávok és románok mellett a monarchia magát alkotó csehek is elutasították a Habsburg Birodalom további fenntartását, ami pedig szintén fölért egy halálos ítélettel.

Az eddig összefoglalni szándékozott gondolatmeneten belül Lendvai több, az alaptémához szorosan nem kapcsolódó kitérőt tesz. Szól például a Kárpát-medence földrajzi régióiról, ezáltal pedig (Szekfű Gyula nyomán) a „dunai” és a „tiszai” magyarok közti különbségekről, az oszmán birodalom jellegéről, és arról, hogy elfogadhatta volna-e Magyarország a sokat vitatott „szulejmáni ajánlatot”. Elemzi ezen kívül a Habsburgok és a magyar rendek közti 16-18. századi küzdelmet, amelyben – a hagyományos, „kurucos” magyar felfogással szemben – inkább a császári ház központosító törekvéseit érzi jogosnak. Számunkra itt most inkább azok a következtetések fontosak, amelyeket az első rész végén Lendvai a Habsburgok birodalmának közép-európai jellegével kapcsolatban tesz. Véleménye szerint a dunai monarchia sohasem alkotott szerves egységet, hanem mindvégig megmaradt keleti és nyugati elemeknek a történelmi szükségszerűség által létrehozott konglomerátumának, amely elemek tehetetlenségüknél fogva, jobb híján egy ideig együtt maradtak, de ahol (az uralkodó eliteken kívül) senki nem érezte magát igazán jól. Ez az alkalom szülte kelet-nyugati keverékbirodalom, amely csak a modern nacionalizmusok színre lépte előtt lehetett működőképes, korántsem lehetett az az eszményi közép-európai egység, amely iránt a szerző szerint érdemes nosztalgiákat támasztani.

A könyv második részében Lendvai előbb áttekinti azt az utat, ahogy a másik keleti német határtartomány, Poroszország-Brandenburg eljutott a kisémet egység megeremtéséig, majd azokat az elméleteket veszi sorra, amelyek a németek kelet-európai vagy kontinentális hegemoniáját voltak hivatottak alátámasztani (Porszország és „*Mittleuropa*”). A szerző ebben az esetben is a magterület történelmi terének behatárolásával kezdi: az Elba és a Memel, a Szudéták, a Kárpátok és a Balti-tenger határolják azt a területet, amelyen az újkor elején Poroszország és Lengyelország, a németek és szlávok osztoztak. A szóban forgó térségbe 800 és 1200 között hatoltak be a német telepések, de míg az Odera-Neise vonaltól nyugatra csaknem teljesen beolvasztották magukba az ott lakó szlávokat, addig az ettől keletre eső

részen csak ott tudtak előrehatolni, ahol viszonylag kedvezőbbek voltak a természeti, különösen a talajviszonyok: a tenger melléken (Pomeránia) és a hegységek előterében (Szilézia). Az Elba nem csupán természetföldrajzilag, hanem a társadalomfejlődés tekintetében is határt képez a német területeken belül: a határgrófságok területén számos kelet-európainak tekinthető fejlődési jellegzetesség bukkant föl a századok során (felvilágosult abszolutizmus, második jobbágyság, erős nemesség). Lendvai, miközben bemutatja, hogyan vált Poroszország-Brandenburg előbb balti-tengeri, majd észak-német hatalommá, hangsúlyozza a porosz protestantizmus ösztönző hatását a német szellemi életre, és igyekszik cáfolni az agresszív porosz militarizmusról szóló széles körben elterjedt állítások valóság alapját. Véleménye szerint a 19. századra jelentős méreteket elérő királyság – a Habsburg Birodalommal ellentétben – szerves, egységes államalakulatnak volt tekinthető, néhány, döntően szlávok lakta keleti területe kivételével, melyeket Lengyelország második és harmadik felosztása alkalmából szerzett meg. Kiemeli, hogy a napóleoni háborúk lezárása után egyedül Poroszország volt alkalmas a német egység megvalósítására, mert míg Ausztriának jelentős, a németiséghez nem kapcsolódó különérdekeltsége létezett, addig a Hohenzollernek dinasztikus érdekei lényegében egybeestek az egységes Németországot megteremteni kívánók törekvéseivel. A porosz, kisméretű utelfogadása a többi német állam, és a közvélemény részéről azonban több évtizedes folyamat volt, amely lényegében csak 1866-ban, illetve 1870-ben zárult le.

Az első Közép-Európa elképzelések éppen ebben az átmeneti időszakban – a 19. század negyvenes éveiben – fogalmazódtak meg (Friedrich List nevét kell itt mindenképp megemlíteni). Ezek a koncepciók már több olyan elemet tartalmaznak, amelyek állandóan vissza fognak térni a későbbi hasonló irányú német tervezetekben: az egységes gazdasági tér jelentősége, védekezés a keleti (orosz) és nyugati (ekkor francia) fenyegetés ellen, délkeleti irányú gazdasági és politikai expanzió. Lendvai ugyanakkor megemlíti Konstantin Frantz írásait is, aki Ausztria mellett Poroszországot is leválasztotta volna keleti érdekeltségeik okán az igazi Németországról, és e két monarchiát csupán szövetség útján kapcsolta volna a többi német terület föderációjához. E három föderáció (Ausztria és Poroszország – a lengyel és litván területekkel – is így szerveződött volna a tervezet szerint) alkothatná egy, a Csatornától a Finn-öböl és a Genfi-tótól a Fekete-tengerig tartó közép-európai államszövetség magját.

Az egységes Német Birodalom kialakulása, úgy, ahogy azt Bismarck megalkotta, Lendvai szerint számos problémát rejtett magában. Ezek közül a legfontosabbnak Ausztriának a német egységből való „kizárása” bizonyult, bár Bismarck nem zúzta szét a Habsburgok birodalmát, hanem szövetségessé tette, sőt „közép-európai” hivatást szánt neki: a német befolyás délkeleti irányú kibővítését. Ennek az előtörésnek az igazi alapjait azonban leginkább Németország rohamos gazdasági fejlődése vetette meg, mely fejlődéshez a német iparnak nyersanyagra és piacra volt szüksége. Ezek megszerzéséhez kézenfekvő lépés lett volna a vámunió megeremítése az Osztrák-Magyar Monarchiával (amelyet végtére is német jellegű államnak tekintettek), majd gazdasági behatolás a hagyományos osztrák érdekerületekre, a Balkánra és tovább Törökországba egészen Bagdadig. Ez a törekvés törvényszerűen összeütközést eredményezett a Balkánon Oroszországgal, keletebbre pedig Nagy Britanniával, de a közép-európai összefogás egyik ideológiai alapja úgyis az orosz és angolszász zsarnokság elleni védekezés volt, természetesen német vezérlettel. Ahogy Németország egyre jobban elszigetelődött a világpolitikában a 20. század elejére, úgy vált egyre szükségesebb programmá egy saját, kontinentális gazdasági hátország kialakítása: a német-osztrák-olasz „... Hármasszövetség átalakítása egy közép-európai gazdasági szövetséggé, kiegészítve Svájjal, Belgiummal, Hollandiával, lehetőleg Lengyelországgal és Litvániával [...], valamint Törökországgal mint fölvevő piaccal ...” (138-139. o.). Egyes szerzőknél (mint például Paul de Lagarde) a faji motívum is megjelent: a németek felsőbbrendűségük okán alkalmasak a környező népek fölötti uralomra, Közép-Európa pedig nem más, mint Németország keleten és délen terjeszkedő új „Ostmark”-ja. Ausztria létjogosultsága pedig, mint fentebb már említettük, a német hegemónia megingásával megszűnt, ezért a Német Birodalom gyámsága alá kell helyezni.

Ezen ismertetés keretei közt nincs módom még csak felsorolni sem mindazokat a német tudósokat, politikusokat, publicistákat (például Joseph Partsch, Friedrich Naumann, Albrecht Penck), akik ezirányú munkásságával Lendvai foglalkozik, csupán az elgondolásokból levont következtetéseit próbálom összegezni a továbbiakban. A szerző szerint az első világháború idejére Közép-Európa létezése olyan axióma lett a német közgondolkodásban, mely inkább szubjektív vágyakból, mint az objektív tényekből táplálkozott. Közép-Európára azért volt szükség (amint Lendvai Hugo Hassinger

munkái kapcsán kifejti), hogy a németek által lakott területek földrajzi értelemben is egy egységet alkossanak, mintegy tágabb Németországot. Nem véletlen, hogy az elgondolást leginkább azok a németek támogatták, akik a Reich határain kívül éltek. Ugyanakkor megkíséreltek magyarázatot adni a térség kettős jellegére is: így született meg Nyugat-Közép-Európa (a tulajdonképpeni német területek) és Kelet-Közép-Európa (a német befolyás alatt álló térség) fogalompárosa. Lendvai ugyanakkor a kifejezés üressége mellett érvel: „Vajon közelebb van-e egymáshoz bármilyen szempontból Varsó és Brüsszel, mint Brüsszel és Párizs, vagy mint Varsó és Riga?” (163. o.) A kérdéssel foglalkozó szerzők, véleménye szerint, az aktuálpolitikai helyzettől elvakítva ugyanis többnyire meg sem kísérelték egymásra vetíteni a természeti, kulturális és politikai-földrajzi tényezők szerinti fölosztásokat. A politikai helyzet pedig gyorsan változott. Az első világháború elején a német vezetés Közép-Európa szabadságharcaként állította be kétfrontos küzdelmét. Később a breszt-litovszki béke, Oroszország visszaszorulása után Közép-Európa egyesítése háborús célból eszközzé fokozódott le: a teljes Kelet-Európa feletti uralom megszerzése, a kontinentális uralom biztosítása következett volna, amely törekvést azonban az 1918 őszi összeomlás tett illuzórikussá.

A versailles-i békét követően a célok alapján véve nem, csupán az eszközök változtak: Lendvai alapvető folyamatosságot tételez föl a vilmosi és a hitleri külpolitika között. Ilyen új eszköz volt a már az első világháború idején népszerűvé vált geopolitika, amely iskola német képviselői a Közép-Európa megnevezés használata mellett bevezették Köztes-Európa fogalmát is az oroszoktól nyugatra fekvő (természetesen német befolyás alatt álló) kismérsékelt zóna megnevezésére. A *Mitteleuropa* gondolat reneszánszát a szerző a húszas évek végére teszi, amikor nyilvánvalóvá vált a térségre vonatkozó francia rendezési tervek kudarca. Ám ez a feltámadás nem volt hosszú életű, a Közép-Európa gondolat hamarosan átadta helyét a *Grossraumwirtschaft* (nagyteréggazdaság) eszméknek. Bár ezek a tervek (főként a nácihoz közelálló változataik) módszereiket tekintve jóval agresszívabbak voltak és nagyobb területeket vettek célba, mint a Naumann féle korábbi koncepciók (inkább az 1917-1918 körüli „grösseres Mitteleuropa” elképzelésekre emlékeztettek), Lendvai kiemeli azt az alapvető jegyet, mely szerinte egyértelművé teszi az eszmei folyamatosságot. Mindegyikük mögött ott állt a Német-Római Birodalom, és főként a két régi „Ostmark” dél- és észak-

kelet felé irányuló terjeszkedési hagyománya. A második világháború első éveinek történései aztán a szerző összegzésében világosan megmutatták (az első világháborúhoz hasonlóan) a német Közép-Európa tervek átmeneti, eszköz jellegét. „Ily módon a náci Németország külpolitikája mondhatni minden tekintetben új kiadása volt [...] a császári Németország külpolitikájának. A végeredmény is ugyanoda futott ki: előbb a Közép-Európa terv, azután a „Südostraum”, végül az egész kontinentális Európa fölötti uralomért vívott háború.” (214. o.)

Egy kisebb kitérő után (*Exkurzus: nemzetiszocializmus és porosz szocializmus*), a mű zárófejezete a Közép-Európa gondolat 1945 utáni történetével foglalkozik, és megpróbál választ adni a könyv bevezetőjében feltett kérdésekre (Közép-Európa versus Pán-Európa). Ahogy fentebb már idéztem, Lendvai megállapította, hogy a 20. század és a két világháború folyamán Németország az eredeti Közép-Európa felfogást oly mértékben kitágította, hogy az átalakult, Nagy Britanniát és Oroszországot leszámítva egy egész Európát átfogni kívánó kontinentális blokk tervévé. Ennek kiterjedése, véleménye szerint, lényegében egybe esik a Coudenhove-Kalergi gróf által a húszas években kidolgozott Pán-Európa terv földrajzi határaival. Természetesen ez az egybeesés csupán formai (a terv fő támogatói annak idején a franciák voltak), de hogy az eszme alternatívája volt a *Mittleeuropa* koncepcióknak jelezte az is, hogy a korabeli német Közép-Európa irodalom jelentős része határozottan „Pán-Európa”-ellenes volt. A nemzetiszocializmus és ezzel együtt a különböző német indíttatású régiókoncepciók bukásával ellentétben, a 20. század második felére úgy látszik – legalábbis Nyugat-Európában – a Pán-Európa eszme győzedelmeskedett. Közép-Európáról sokáig valóban szó sem eshetett. A Német Szövetségi Köztársaság eszmeileg is egyértelműen a Nyugathoz csatlakozott (súlypontja is a Rajna völgyébe helyeződött át), nem meglepő módon a nyugati történések is most már a német és francia területek közti összekötő szálakat hangsúlyozták. A vasfüggöny túlsó oldala pedig egyértelműen Kelet-Európává vált. Lendvai hangsúlyozza, hogy a Németországot kettévágó jaltai vonal nem tekinthető esetlegesnek: ott húzódik, ahol az Észak-német síkság földrajzi jellege megváltozik, másrészt ahol a korai német törzsterületek és a határórgrofságok közti határ létezett (ezek szerint Ausztria önállónak maradása sem pusztán a nagyhatalmi döntések következménye). A második világháborút követő évtizedekben természetesen a szovjet hatalmi zónában sem eshetett szó

Közép-Európáról. Ennek ellenére Lendvai alapjában egyetért az elmúlt évtizedek azon magyar történelmi megállapításaival, amelyek Magyarországot és a környező régiót egyértelműen Kelet-Európába, illetve Kelet-Közép-Európába sorolták. Véleménye szerint a vallási különbségek és a nyugati hatás másodlagos a kelethez kötő gazdaság- és társadalomtörténeti hasonlóságokhoz képest. Ha Angliát tekintjük a nyugati és Oroszországot a keleti fejlődés modelljének, ez a kisméretű övezet inkább az utóbbihoz hasonló fejlődési utat járt be, állítja a szerző.

Ezek után a Közép-Európa gondolat 1945 utáni történetével kapcsolatban Lendvai határozott szkepticizmust mutat. Meglátása szerint az eszmé újabb német interpretációit csupán a nosztalgia hatja át: Németország (az egyesült is) egyértelműen a nyugat része, nincs német különút. A fogalom kelet-európai reneszánsza esetén pedig csupán az orosz uralom alól szabadulni vágyó, és országukat „európaizálni” akaró értelmiségiek „regionális mezbe öltöztetett történelmi-társadalmi utópiájáról van szó”. (263. o.) Ebben az esetben persze az ún. „bennszülött”, „németmentes” Közép-Európa felfogásról van szó, amely fogalom történetének ismertetésével egyébként meglehetősen mostohán bánik e kötetben a szerző.

A bevezetőben fölített három kérdésre tehát a következőképp alakul Lendvai válasza. Németország ugyan a múltban jelentősen lemaradt fejlődésében Svájctól és Németalföldtől, és ugyancsak lényeges különbségek voltak nyugati és keleti részeinek állapota között, de ezen a különbségek a 19-20. században jelentősen csökkentek, sőt számos vonatkozásban el is tűntek. Tehát a német területek egységes régióknak tekinthetők és inkább a nyugati szomszédaikhoz hasonlíthatnak. „Köztes-Európa” esetét a legvitathatóbbnak tartja ugyan, de, mint az eddigiekből is kiderült, Lendvai egyértelműen a kelethez való kötődés mellett teszi le a voksát. Bár attól függően, hogy Oroszországot Európához sorolják-e vagy sem, lehet a térséget Közép- illetve Kelet-Európának nevezni („bennszülött” értelemben), de a szerző szerint önálló régióról nem lehet beszélni, csupán egy átmeneti térségről (ebben a tekintetben jogos a Köztes-Európa megnevezés), amelynek keleti határai oly bizonytalanok, hogy semmi esetre sem lehet egyértelműen elválasztani az európai Oroszországtól, vagyis az értelmezése szerinti Kelet-Európa magterületétől. Ezen elmélet szerint Közép-Európáról csak időlegesen és feltételesen lehet beszélni, amikor a 18-19. században Ausztria és Poroszország uralma látszólag elfedte az elmaradottabb keleti német terüle-

tek és az alapvetően keleti jellegű történelmi Cseh-, Lengyel- és Magyarország közti különbségeket. De ettől még Magyarország – például az egyformára tervezett középületek miatt – nem került egy szintre Ausztriával. A Jalta által meghúzott vonal tehát nem volt új: csak ezúttal nem Nyugat keleti előretörésének kiindulópontjaként, hanem Kelet nyugati behatolását megakadályozni hivatott falként funkcionált; majd negyven évvel később újból erről a pontról kezdhetette meg hódító útját a nyugati (amerikai) tőke.

Lendvai végezetül felteszi a kérdést, szükség van-e a kilencvenes években Közép-Európára (mint említettem, a könyv alapjául szolgáló disszertáció 1990-1991-ben készült)? Ehhez, véleménye szerint, Németországnak újból kelet felé kéne orientálódnia, a szomszédos keleti területeknek pedig gyorsan utol kellene érniük legalább az 1990-ben csatlakozott volt NDK tartományok és Ausztria gazdasági szintjét. Még ha ez az általa valószínűtlennek minősített állapot be is következne, akkor sem lehetne meghúzni ennek az új *Drang nach Osten*-nek az egyértelmű keleti határait: szerinte hamarosan már a hatalmas orosz piacok megszerzéséről lenne szó, vagyis Közép-Európa megint eltűnne Kelet-Európa mögött. Távlati megoldás tehát az Európai Unió kelet és délkelet felé történő kiterjesztésével, és ezáltal a föderalizmus és a helyi autonómiák rendszerének megteremtésével egy valódi európai egység („tágabb Pán-Európa”) megszületése lenne, ami azonban ma még (főként Oroszország bevonása esetében) utópisztikus távlatnak tűnik.

Lendvai L. Ferenc könyvében széleskörűen mutatja be a Közép-Európa kérdéssel kapcsolatos, főként német nyelvű irodalmat, és az ebből levont következtetései alátámasztására nagyívű történelmi-földrajzi elemzésben ismerteti a két valamikori német határtartomány, Ausztria és Poroszország sorsát. A monográfia végiglapozása során azonban számos kétség és kérdés merülhet föl az olvasóban, és így az ismertetés írójában is. A kétségek egy része a szerző Közép-Európa felfogására vonatkozik. Bár az nyilvánvaló, hogy a fogalmat németek találták ki, és eleinte főként a német nagyhatalmi törekvések alátámasztására szolgált, Lendvai azonban méltatlanul elhanyagolja azokat a főként nem német (például lengyel és magyar) nézeteket, melyek a Cseh, Lengyel és Magyar Királyság sajátos történelmi fejlődésére, „közép-európai” jellegére utalnak. Szintén vitatható az az állítása, hogy a régió keleti határai annyira megfoghatatlanok. Itt nem csupán a vallási-kulturális választóvonalokról, vagy a német telepések elterjedésének keleti hatáiról van szó, hanem számos olyan gazdasági és társadalmi sajátosság-

ról, ami elválasztja a térséget az orosz és balkáni területektől (elég itt csupán a szerző által is többször hivatkozott Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról” című művének megállapításaira utalni). A kétségek másik csoportja egyes részletkérdésekre vonatkozik, amelyekből, miután Lendvai műve széles földrajzi- és időhatárokat ölel át és több szakterület eredményeit használja föl, most csak két Magyarországgal kapcsolatos történeti problémát emelnék ki. Az első esetben a történelmi Magyarország nyugati és keleti fele közti geográfiai, néprajzi, társadalmi és mentalitásbeli különbségekre utal, és Szekfű Gyula nyomán megkülönbözteti egymástól a „dunai” és „tisza” magyarságot, részben így magyarázva a törökkori három részre szakadt ország nyugati (Királyi Magyarország) és keleti (Erdélyi Fejedelemség) részének sorsa közti eltéréseket. A másik ehhez szorosan kapcsolódó kérdéskör a Habsburgok és a magyar rendek között lezajlott küzdelem, melyben Lendvai szinte teljes mértékben a bécsi uralkodók politikáját tartja történelmileg helyesnek. Igaz, a magyar történelmi köztudat tán túlzottan „kurucos” szemléletű ebben a kérdésben, de a könyv említett részeit olvasva helyenként némi „labancos” elfogultságot érezhetünk. (Érdeemes megjegyezni, hogy e két problémával kapcsolatban a szerző főként Szekfű és Hóman munkáira és Salamon Ferenc egy 1886-ban keletkezett könyvére hivatkozik).

Létezik-e Közép-Európa? Lendvai L. Ferenc e kérdésre gyakorlatilag nemmel válaszol. Az utóbbi évtizedek Közép-Európa „reneszánza” azonban azt sejteti, hogy a vita még jó ideig nem zárható le.

Kié a tér?

Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. szerk. Bodó Julianna¹

A „Helyzet könyvek” sorozatban megjelent *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban* című kötet a térhasználati szokások vizsgálatát tűzi ki célul antropológiai módszerekkel. A kötetben található minden egyes tanulmány a bevezető szerint a rendszerváltás által átalakult társadal-

mi teret vizsgálja, azon belül leginkább a politikai szférát és az etnikai identitás termelésének új formáit. (8. o.)² Míg a kutatás fizikai terét e vizsgálatnak a székelyföldi régió szimbolikus jelentéssel bíró, a társadalmi gyakorlat által ünnepinek tartott terei adják, addig a tanulmányok időkerete változó: hol egy-egy ünnepinek tartott esemény (pl. iskolanévas) ³ ideje határozza meg a tanulmány átfogta időt, hol egy hosszabb folyamatot (pl. egy emlékmű felállításának történetét) ⁴ tekint át egy-egy szerző, így a szocialista időszak ünnepelési gyakorlatát többen kísérlék meg elemezni. (123-143. o., 161-184. o.) A médiavizsgálat időintervalluma 1990-1998. (184-198. o.)

A kötet a térhasználat antropológiai vizsgálatában rejlő lehetőségek közül sajnos csak nagyon keveset használt ki. Bodó Julianna és Biró A. Zoltán: „Szimbolikus térfoglalási eljárások” című tanulmányukban (9-43. o.) az antropológiai megközelítés feladatát úgy fogalmazták meg, hogy „fölfedezze és értelmezze a szóban forgó társadalom szerveződésének idevágó összetevőit”. (11. o.) Ehhez képest a kötet írásainak nagy része a szimbolikus térértelmezést jóformán leszűkíti arra a problémakörre, hogy a térnek hogyan adnak szimbolikus jelentést egyes ünnepi alkalmak és „tereptárgyak”, vagyis az emlékművek. A tér szimbolikussá tételére mind a zárt tér (emlékházak, iskolák), mind a szabad tér példáit felelevenítik, ez utóbbit úgy, hogy egy-egy ünnepi alkalmat, annak megszervezését és lebonyolítását taglalják, vagy egy-egy emlékmű keletkezéstörténetét és elsősorban ünnepi alkalmakkori használatát írják le, esetenként elemzik is. Tehát a számos térértelmezési lehetőség közül részletesen egy szűk területet vizsgálnak: a régió magyar etnikumú elitjének térértelmezési kísérleteit. Az, hogy hogyan viszonyulnak ezekhez a politikai-etnikai alapú térértelmezési koncepciókhoz a társadalom különböző rétegei, hogyan élük meg ezeket az ünnepi alkalmakat, rejtve marad az olvasó előtt. Így a tanulmányok nagy része egyszerűen az ünnepi alkalmak leírása, és nem elemzése. Jól mutatja, hogy ez az értelmezési keret leszűkíti a térhasználat témájában rejlő lehetőségeket, hogy a régióra vonatkozóan összegzőképpen azt tudták megállapítani, miszerint háromlépcsős a térhasználat: a szimbolikus térfoglalás kialakítása, fenntartása, működtetése. (21. o.) Pedig az antropológiai térhasználat-vizsgálat lehetővé tenné az egyidejűségben rejlő lehetőségek kihasználását is. Ha a térhasználat-vizsgálatokkal kapcsolatban elfogadjuk a kötet alapkoncepcióját, miszerint olyan teret vizsgálunk, amely ünnepi jellegű, szimbolikus fizikai tér, ahova etnikai alapon nemcsak román, hanem magyar térhasználati törekvés, ünnepivé

tételi igény irányul, még ebben a megközelítésmódban is többlet-értelmezési lehetőségek rejlenek. Az ünnepi alkalmak leírása, a térhasználati gyakorlat felvillantása csak egyetlen a sok közül. Lehetett volna elemezni az ünnepek eszköztárát, a keletkezett forrásokat narratív szempontból, az ezekben megjelenő eszköz- és fogalomkészletet, változatait, összevetni korábbi időszakok ünnepeivel, vagy hasonló jellegű román ünnepek eszköztárával.

Ha a vizsgálatok behatárolódnak az etnikai alapú megközelítéssel, akkor érdemes lenne vizsgálni, hogyan használják egymás szimbolikus tereit a magyarok és románok, használják-e egyáltalán, milyen funkciókat töltenek be az emlékművek a mindennapi életben, egyáltalán: mennyire találunk befogadókra a hivatalos ünnepek? De felesleges leszűkíteni a vizsgálatot csak a terek szimbolikus ünnepi használatára. Érdemes lett volna a több, hasonló problémakört körbejáró tanulmány helyett különböző térhasználati tematikákat kiválasztani. Például elemezni lehetett volna azt, ha marad a köztér, mint kiindulási pont, a köztér egyes részeiről az emberekben milyen képzetek alakultak ki. A kialakultak nyomán értelmezni lehetett volna a lakók és idegenek mentális térképeit, az emberek térhasználati gyakorlatát, a mentális térképek nyomán a város mikrotereiről kialakult előítéleteiket, sztereotípiáikat.⁵ És nemcsak az ünnepi teret lett volna érdemes vizsgálni politikai és/vagy etnikai szempontból, hanem a mindennapok olyan köztereit, ahol az emberek szabadidejük nagy részét eltöltik (kocsma, bevásárlás helyei).⁶ Hogyan jelennek meg ezek a terek mentális térképeiken, és hogyan használják őket?

Kár volt leszűkíteni a térhasználat vizsgálatát csak a köztérre. Hiszen a magántér, az otthon, annak berendezése és annak kulturális jelentéstartalmi ugyancsak jól vizsgálhatóak antropológiai módszerekkel (például résztvevő megfigyeléssel), vagy alkalmazni és továbbfejleszteni a még kibontakozóban levő vizuális antropológia eddigi módszertanát (lakásfényképezés, emberek lakástérhasználata stb.).⁷ A térhasználat vizsgálati módszereinek persze számos más lehetősége is van.⁸

A kötetben szereplő tanulmányok forrása leginkább sajtóanyag, ezt egészítik ki a résztvevő megfigyelés tapasztalatai, és az ünnepekre megjelentetett kiadványok, brosúrák elemzése. „A média és a társadalmi nyilvánosság szerkezetének átalakulása” kutatásban három megye három napilapjának kilenc évfolyamát elemezték térfoglalásról szóló cikkek

szempontjából. (190. o.) A kutatásban résztvevők tudatosan „tömbmagyar régiót” választottak ki kutatásuk tárgyául, magyar újságok térfoglalással kapcsolatos cikkeit elemezték.

Nem aknázták ki azt a lehetőséget sem, hogy össze lehetett volna vetni a román és magyar térfoglalási gyakorlatot, ha már mindenáron a tér politikai-etnikai meghatározottsága áll a vizsgálatok középpontjában, főként a szerzők által „kettős térfoglalásnak” nevezett eljárás szemszögéből. (13. o.) Az antropológiai megközelítés az írásos források túlsúlya miatt inkább „emberek vizsgálata a térben” marad. Más „Helyzet kötetekkel” szemben nem hasznosították az *oral history*ban rejlő lehetőségeket.⁹ Hiszen egy ünnep elemzésénél mi sem volna egyszerűbb, mint nemcsak a szervezőket kérdezni, hanem a résztvevőket is, akár utólagosan is. Lehetséges az is, hogy készültek interjúk, de erről csak egy-egy odavetett megjegyzésből értesülünk.¹⁰ Az ünnepekről szóló elbeszélések struktúráinak elemzése így teljesen figyelmen kívül marad.

A kötet elméleti igényű tanulmányai, úgy érzem, sokszor túl bőven idézik a nyugati szakirodalmat, ezt próbálják vonatkoztatni az adott régió jelenségeire, és emellett pont a tanulmány eredeti célkitűzése marad el: a regionális, helyi jelenségek elemzése mikroszinten. A két törekvés gyakran idegen testként marad egymás mellett a szövegben. E tanulmányok közül Bodó Julianna *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében* (161-184. o.) című írása lényegileg arra a következtetésre jut, hogy a nyugati társadalmakban szokásos nyilvános/privát dichotóm felosztás nem alkalmazható a szocialista nyilvánosság időszakára. Hanem – Marc Garcelon nyomán – bevezeti a kvázi-nyilvános szféra fogalmát (178. o.), ahol a magánszférába menekített értékeket kiemelik a privátszférából és bizonyos alkalmakkor közösségi kontextusban mutatják meg, ezek pedig az elrejtett értékek sorozatos felmutatásának színhelyeivé váltak így. (178. o.) Ennek a hármas felosztásnak a segítségével nem tud meg többet az olvasó a szocialista időszak ünneplési gyakorlatairól. Pedig más tanulmányában a szerző, ha villanásszerűen is, de felmutatta a szocialista időszakbeli esküvők térhasználati szokásait, nemcsak ebben a kötetben¹¹, hanem a „Helyzet” könyvsorozat másik kötetében szereplő tanulmányában is.¹² A szocialista korszak ünnepeinek vizsgálata annál sokkal több figyelmet megér, minthogy egy elég bizonytalan megalapozottságú elméleti síkú trichotóm jellegű értelmezési keretet ráerőltessenek, ahelyett, hogy empirikus

megalapozottságú elemzésekbe mernének bocsátkozni. Úgy érzem, érdekesebb lenne azt az utat járnia, amelyet a szerző *Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához* című tanulmányában már elkezdett az esküvői párok viseleti szokásaival kapcsolatban (székelyruha visszatérése, vélemények a viseletről 56. o.) A szocialista időszak ünneplési gyakorlatában érdemes lenne nemcsak leíró jelleggel foglalkozni a hivatalos és magánünnepekkel, hanem elemezni a mögöttes tartamokat is. És nem feltétlenül érdemes leszűkítő elméleti keretekbe szorítani ezeket a kutatásokat (gondolva itt a „hétköznapi ellenállás” ma divatos áramlatára is), hanem a jelenségeket a maguk sokféleségében láttatni. Egyetlen példa saját kutatásomból: az általam mikrotörténeti szempontból elemzett női szocialista brigád (tagjai segédmunkások voltak) hivatalos ünnepeit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy az április 4-i, november 7-i ünnepségek „műhelyszintű” változatai – amelyek a gyári központi ünnepséget követték – nemcsak a hivatalos ünnepről, hanem egészen másról is szóltak. A visszaemlékezések, újságcikkek, brigádnapló, fényképek tanúsága szerint a „hivatalos ünnepi részt”, amely plakátok kirakásából, az ebédlő feldíszítéséből, a brigádvezető által tartott ünnepi beszédből állt, követte egy felszabadultabb ünneplés, amelynek már jóformán semmi köze nem volt a politikai töltetű ünnepséghöz. Az asszonyok saját maguk készítette süteménnyel laktak jól, majd táncoltak, énekeltek egymással harmonikaszóra, a későbbi években tánczenei lemezekre, kazettákra, egymással, körben, és az ez alkalomra a szovjet laktanyából „kölcsonzótt” katonákkal is, akik szívesen bemutatták „guggolós” táncukat is. (Persze erre meg lehet jegyezni, ugye-ugye a politika itt is jelen volt.)

Ezen ünnepi alkalmak elemzése ennél sokkal bővebb terjedelmet érdemelne, de talán ebből a rövid összefoglalásból is látható volt, hogy az ilyen ünnepi alkalmakat többféle nézőpontból is érdemes értelmezni.

Ugyancsak egy dichotóm keret (fent/lent) alkalmazása szűkíti le egy másik tanulmány témájában rejlő értelmezési lehetőségeket. Bíró A. Zoltán és Oláh Sándor tanulmánya *Emlékmű-jelkép-identitás* címmel, amely a lövétei első világháborús emlékmű újjáépítésének történetét és az emlékmű használatát követi nyomon, összegzésében e folyamatot a „fent” és „lent” világnak szembeállítására egyszerűsíti le. És az e történetben rejlő társadalomtörténeti „tanulságokat” valamilyen „nagy nemzeti hagyományban” próbálja elhelyezni: „Amennyiben egyáltalán beszélünk közép-kelet-európai régióról, akkor ennek a régióknak a Nagy Történet végső soron nem

más, mint e kettősség feloldásának (a mindenkori elit részéről), illetve megőrzésének (a mindenkori szélesebb társadalom részéről) társadalmi játéka. Az emlékműállítások és emlékműhasználatok helyi léptékű mikrotörténetei ennek a játéknak egy-egy változatát hordozzák”. (78-79. o.) E megközelítésmód tudomást sem vesz arról, hogy egy „Nagy Történet” nincsen, csak annak időbeli és térbeli változatainak sokasága, amelyek persze külön elemzést ugyancsak megérdemelnének. Bár a mikrotörténeti megközelítés sem egységes áramlat, és sokféle iskolát foglal magában, úgy érzem, ez a „cseppben a tenger” felfogás szűkíti be leginkább a mikrotörténetnek azt a szerepét, amelyet a társadalomtörténet megújításában betölteni hivatott volna. Hiszen ez az elképzelés azt sugallja, mintha a sok kis világból össze lehetne állítani egy egységes nagyot. A mikrotörténetnek pont ez az értelmezése kérdőjelezi meg a saját jogosultságát, hiszen nem ismeri el azt, hogy a „kis történetek” önmagukban megállnak, és nincs szükségük olyan fogódzóra, hogy valamilyen nagy történetnek lennének a részei.

Összegzőképpen: bár sok kritikai megjegyzéssel illetem az eddigiekben a tanulmánykötetet, megjelenésének több előnye van. Hiszen azzal, hogy egyáltalán a térhasználatot állítja a kutatás középpontjába, és kísérletet is tesz ennek specifikus elemzésére, mindenképpen úttörő jellegű munka. A kötetben szereplő egy-két tanulmány egyes részletei jó úton indultak el afelé, hogy a térhasználatok társadalmi gyakorlatait vizsgálva sokrétű képet kaphassunk e régióról. Különösen Bodó Julianna: *Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához*, Gagy József: *Emlékmű Máriafalván* és Oláh Sándor: *Változatok rituális térteremtésre* című tanulmányainak egyes részei. Oláh Sándor maga fogalmazta meg, hogy a kutatás eddigi módszereivel: „rejtve marad és csak módszeres esettanulmányokkal lehetne feltárni, hogy a lokális társadalmi csoportok szélesebb rétegei mennyire azonosulnak a helyi elit nyújtotta identitáskategóriákkal, önreprezentációs formákkal”. (157. o.) Pedig talán éppen ilyen „módszeres esettanulmányokkal” lehetne kibővíteni nemcsak a térhasználat értelmezési lehetőségeit, hiszen az itt megfogalmazott cél is több volt ennél. De a térhasználat vizsgálatának, mint a fentiekben mutattam rá példákat, nemcsak az ünnepek szimbolikus térszervező ereje lehetne tárgya, és talán érdemesebb lenne a kutatásokat ilyen irányban bővíteni, mint más témákba is bele-belekapni.

Tóth Eszter Zsófia

JEGYZETEK

- ¹ A kötetben szereplő tanulmányok: Bodó Julianna-Bíró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások, Bodó Julianna.: Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához, Bíró A. Zoltán-Oláh Sándor: Emlékmű-jelkép-identitás, Gagy József: Bernádi-szobor bajlatta városban, Oláh Sándor: Változatok rituális térteremtésre, Gagy József: Emlékmű Márafalván, Oláh Sándor: Iskolanévadó ünnepek, Bodó Julianna: A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében, Bodó Julianna: Ünnepi események és a média nyilvánossága.
- ² A zárójelben található oldalszámok mind e könyvre vonatkoznak.
- ³ Oláh Sándor: Iskolanévadó ünnepek In.: *Miénk a tér?* 143-161. o.
- ⁴ Gagy József: Emlékmű Márafalván. In.: *Miénk a tér?* 123-143. o.
- ⁵ Horváth Sándor: Mentális térképek Sztálinvárosban. In.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Véra 70. születésnapjára.* Osiris, Bp., 2000. 450-479. o. A mentális térképekről ld. Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben.* Bp., 1990.
- ⁶ Kocsmahasználata pl. Modla Réka: Györgyi presszó Kistűjszállás. In.: *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón.* A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai. szerk.: Cseri Miklós-Kósa László-T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 2000. 437-440. o. Bevásárlóközpontokra pl. Udvarhelyi Éva Tessza: A bevásárlóközpont, mint kulturális közösség. In.: *Kultúra és közösség.* 2000/2-3. 101-109. o.
- ⁷ Kunt Ernő: *Fotóantropológia.* Miskolc-Budapest, 1995.
- ⁸ A lehetőségek széleskörű kihasználására ld. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940.* Új Mandátum, Bp., 1998.
- ⁹ *Elmentünk? Székelyföldi életutak.* KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.
- ¹⁰ Pl. A pozitív értelmezések az ünnepszervezőktől származnak, feltételezhetjük, hogy a résztvevők is így vélekednek. 158. o.
- ¹¹ Bodó Julianna.: Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához 43-62. o., különösen 56. o.
- ¹² *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997.

SZÁMUNK SZERZŐI

- BALÁZS BÁLINT,
szociológus, PhD-hallgató, Budapest
- BEREZNAY ANDRÁS,
kartográfus, London
- BIANCA PETKOVA,
szociálpszichológus, University College, Worcester
- BOJTÁR ENDRE,
irodalomtörténész, szerkesztő, 2000, Budapest
Budapest
- CHRIS GRIFFIN,
szociálpszichológus, University of Birmingham
- ERDŐSI PÉTER,
történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest
- GELLÉRI GÁBOR,
történelem és francia irodalom szakos PhD-hallgató, ELTE,
- KATHERINE VERDERY,
antropológus, John Hopkins University
- LILIANA POPESCU,
igazgató, Civic Education Project, Bukarest
- MIHAELA MIROIU,
PhD, filozófus, előadó tanár, Politikatudományi Tanszék,
Bukaresti Egyetem
- SZERGEJ ZSEREBKIN,
előadó tanár, Ukrán Tudományos Akadémia, Filozófia Kar
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA,
történész, Politikatörténeti Intézet, PhD-hallgató
(ELTE Társadalomtörténeti Doktori Iskola), Budapest.
- VARANNAI ZOLTÁN,
történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest
- VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ,
tudományos főmunkatárs, Kriminológiai és Szociológiai
Kutatások Intézete, Belgrád

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat. Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

ÁRA
280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1120 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldását, hanem a megfelelő kooperációs felületek létrehozásában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmuk kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) magyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézeti tapaszatatainkról beszélhetünk:
a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információ-szerzésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött mailllel is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszava (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

Megrendelem a

REGIO

– Kisebbség, Politika, Társadalom

című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj:

280 Ft/db vagy 1120 Ft/egy évre

8/USD/db vagy 32 USD/egy évre

14 DM/db vagy 56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.

Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 2

KATHERINE VERDERY From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe	3
INTERVIEW A Discussion with <i>Ferenc Dobos</i> , Head of the Ferenc Balázs Institute	41
BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN Bulgarian Women and Discourses about Work	64
MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU The Situation of Women in Romania: Between Tradition and Modernization	83
VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ Sexual Violence	110
SZERGEJ ZSEREBKIN The Contemporary Women's Movement in Ukraine: Between Nationalism and Feminism	144
ENDRE BOJTÁR The Contemporary Prospects of Comparative Literature in Central and Eastern European	160
ANDRÁS BEREZNYAY Central Europe – a Western Landscape	166
REVIEWS	187